

SCHILLER VERA

Egy 19. századi Hippokratész-kiadás

A cikk az Emil Littré által szerkesztett és fordított, 1839 és 1861 között megjelent, teljes kétnyelvű (görög-francia) Hippokratész-kiadást ismerteti.

„Az orvostudomány atyja” mitikus alaknak számított már az ókor későbbi századaiban is. Az ő neve alatt hagyományozódott corpus nyilvánvalóan nem csak egy ember, de egy viszonylag rövidebb korszak összegyűjtött orvosi munkássága. Littré igyekszik kiválasztani a valóban hippokratészi munkákat. Megkísérli elválasztani azt, amit magának a hírneves orvosnak tulajdonít, a korábbi orvosi munkáktól, a tanítványok, utódok írásaitól, valamint a korábbi művekből összeállított későbbi compilációktól. A 10-kötetes kiadásban a szövegek közreadása és fordítása mellett Littré pontosan megadja a művek eredetével kapcsolatos kételyeket és közli, hogy miért döntött egyik vagy másik megoldás mellett. Szerkesztése, fordítása azóta is elfogadott, bár következtetései némelyikével nem mindig értenek egyet a későbbi tudósok, sőt olykor a kortársak sem.

Az EMIL LITTRÉ-féle kritikai kiadás tekintélyes időtartamot ölel át. Az első kötet 1839-ben, az utolsó 1861-ben jelent meg. Ma is alapvetőnek tekintik, a modern, HIPPOKRATÉSSZEL kapcsolatos munkákban általában rá hivatkoznak.

Maga Littré nem tartja valószínűnek, hogy az egész hippokratészi *corpus* valóban egy ember műve lenne. Véleménye szerint az utolsó Hippokratidák elvitték Alexandriába a kósi iskola könyveit, amelyeknek összességét ezek után a két nagy könyvtárban, az egyiptomiban és a pergamoniban hippokratészi kollekciónak nevezték.

Az Ókor nem minden időszakában őrizték oly módon a szerzők neveit, mint a modern irodalmi hagyományban. Egy nagy mű nagyszerűségét például úgy igyekeztek növelni, hogy régi nagynevű író-költő művének mondták. Nem véletlen, hogy az *Odüsszeiát* és az úgynevezett homéroszi himnuszok nagyszerűségét úgy igyekeztek kiemelni, hogy az „*Ilias*” írója művének igyekeztek tekinteni, és csak HÉSZIODOSZ műveinek születésekor és a személyes líra keletkezésekor jelenik meg a művek egyes szám első személyű szerzője, illetve kivételként már a homéroszi Apollón himnuszban is megszólal saját teljesítményét dicsérve (ezt megelőzendő) a költő, mondván:

*Egy vak férfiú ő, ki a sziklásföldű Khiosznak él szigetén,
az örökre a legkitűnőbb, amit ő zeng¹.*

Ezek után könnyen lehet, hogy egy orvostudományi könyv hitelességét úgy igyekeztek növelni, hogy a mitologikusan tisztelt nagy orvos művének tekintették.

A 19. században is ismerik ezt a problémát. JAMES MACPHERSON ugyanis a 18. század végén kiadja az Osszián énekeket, amelyeket ő eredeti kelta hősmondák angol nyelvű fordításainak mond, de a 19. században már vita folyik a hősmondák eredetiségéről. Az angol nyelvű szövegkiadás az Ulster (Cuchullin) és Fenián (Sagat vagy Finn) mondakört köti össze a 22 énekkel, amelyből végül is 11 eredeti gael nyelvű szöveget találnak és adnak ki 1807-ben. Ezek azonban, MALLER SÁNDOR szerint nem hasonlítanak a Macpherson által lefordított, illetve átformált művekre². Ezzel

¹ Homérosz: I. Apollón-himnusz 175.-176.

² Maller Sándor: Osszian Magyarországon. Debrecen 1940, 7.-8.

ellentétben FÁBIÁN GÁBOR szerint ez a kiadás fényesen bebizonyította, hogy Macpherson csak egygyé olvasztotta az elbeszélő költeményeket és így pótolta, de semmiképpen nem lehet hamisítónak nevezni³.

A 19. században éppen ezért nagyon is él a kérdésfelvetés, hogy vajon mi a saját mű és mi tekinthető eredetinek. Macpherson Osszián-fordításának vagy átköltésének hatására kezdik mindenhol kutatni a naiv nemzeti eposzokat. Ennek egyik következménye az, hogy ELIAS LÖNNROT úgy állítja össze a népi énekesektől az 1820-as években gyűjtött hősi énekekből a Kalevalát, a finn nemzeti eposzt, hogy a 25 000 sort kitevő eredeti anyagot összesen százegynéhány saját maga által költött sorral fűzi össze.⁴ A magyar naiv eposzt akarja pótolni ARANY JÁNOS is eposz-trilógiájával, amelyből végül is csak a „Buda halála” készül el.

Ez a légkör az, amikor nekiáll lefordítani E. Littré a *corpus*t, miközben felveti az eredetiség kérdését is. A tíz kötetben kiadott mű kétnyelvű, görög és francia nyelvű szöveget tartalmaz.

A szerző közli a Hippokratész életére vonatkozó, szerinte is egyértelmű adatokat⁵. A 80-adik olümpiász első évében, vagyis i. e. 460-ban született Kószon, egy olyan családban, amely Aszklepiosz-ra, az orvostudomány istenére vezette vissza családfáját. HÉRAKLIDÉSZnek és PHÉNARÉTÉnek nevezték a szüleit, nagyapját pedig, csak úgy mint őt, Hippokratésznek hívták. A családi hagyomány szerint ASZKLEPIOSZ egyik fia, az Iliasban is szereplő PODALEIRIOSZ volt a család őse (tőle származtatták magukat a rhodoszi, kószai és knidoszi Aszklepiadák), és a TZETZESZ által megadott leszármazási tábla szerint maga Hippokratész éppen 17-edik (bár az egyik apokrif levél szerint 18-adik⁶) leszármazottja rajta keresztül az orvostudomány istenének, és a család ezen felül még más vonalon – anyai ágon – Héraklést is ősenek tekintette.

Hippokratész tehát születése és leszármazása jogán és okán lett a kószai Aszklepeion papi méltóságot is viselő orvosa, és folytatta az ottani hagyományokat, és nagy hozzáértéssel változtatta meg az orvostudományt. A hagyomány szerint két fia volt, THESSZALOSZ és DRAKÓN, és ismerjük veje nevét is, POLÜBOSZÉT, aki végül átveszi tőle az orvosi iskola vezetését. (Hármuk nevét a kötetben szereplő utolsó apokrif levél is megemlíti⁷). *Thesszalosz leszármazottait a Littré által idézett Souda lexikon szócikkei részletezik: Fia: Gorgiasz, III. Hippokratész, II. Drakon, az ő fia IV. Hippokratész (Roxané-nak, Alexandrosz feleségének orvosa) és az ő fia, III. Drakon apjával együtt a királyné orvosa. Magáról Hippokratésztől is azt közli az egyik szócikk, hogy az akkori makedón király, Perdikkasz barátja volt. A lexikon Thesszaloszról, III. és IV. Hippokratész-ről írja hogy orvosi tárgyú művek szerzői.*⁸ Idős korában visszavonult a thesszáliai Larissza városába, és csak az orvostudományi művek megalkotásával foglalkozott, és ott is halt meg 85, 90, 104, vagy 109 éves korában, sírját Gürton és Larissza között mutogatták sokáig.

Hippokratész neve PLATÓN előtt jól ismert. A „*Prótagorasz*” tanúsága szerint a kószai Hippokratész Aszklepiosz papja, orvos; a „*Phaidrosz*” szerint pedig az Aszklepiadák közül való Hippokratész úgy véli, hogy a mindenség természete gyakorol hatást a test természetére, az összetett dolgokat pedig alkatrészekre bontja, és azt figyel, hogy ezen részek mire és hogyan gyakorolnak hatást.⁹ Az életrajza szerint és körleírásai tanúsága alapján valószínűleg elhagyta hazáját, hogy orvosi gyakorlatot folytasson Trákia különböző városaiban, és vele kapcsolatos mítosz az, hogy Illüriában, Thesszáliában, Boióthiában, és Attikában nagyon sok várost mentett meg a járványok pusztításaitól, vagyis gya-

³ Fábíán Gábor: Ossian énekei eredeti gael mértékben. Budapest, 1833. I. kötet. Előbeszéd XIV–XV.

⁴ Rácz István: Eligazító a Kalevala-hoz (Kalevala. Budapest, 1980.) 397–409.o.

⁵ I. kötet 34–38.

⁶ IX. kötet 314. 2-es számú levél

⁷ IX. kötet 418. 420. 27-es számú levél

⁸ Souda Δρακων Δ 1497 Ἱπποκράτης I 564, 566, 567 Θεσσαλος Θ 258.

⁹ PLATÓN: Protagorasz III. 311 b–c, Phaidrosz LIII. 270 c–d.

korló orvos, tanár és tudományos műveket alkotó író volt egy személyben.¹⁰ Különös módon ránk maradt, Litré által minden alapot nélkülözőnek minősített adat vele kapcsolatban, hogy Kószon, illetve Knidoszon felgyűjtotta az irattárat, és így megsemmisítette a régi orvosi könyveket.¹¹ A hagyomány eredete talán a PLINIUS által ismertetett hiedelem, miszerint Hippokratész Kószon felgyűjtotta Aszklepiosz templomát, hogy az emberek ne jóslatok révén keressék a gyógyulást.¹² SZTRABON ezzel ellentétben úgy tudja, hogy az itt elhelyezett táblákról szerezte a betegek kezelésére vonatkozó ismereteit¹³.

Litré a corpus-t alkotó műveket 11 különböző osztályba sorolja. Elsőnek veszi azokat a műveket, amelyeket valóban és egyértelműen Hippokratész alkotásainak tart, a második osztályba sorolja azokat, amelyeket Hippokratész vejének, Polübosznak tulajdonít a hagyomány. Harmadik típusú művek a fordító szerint a Hippokratész életénél korábbi írások. Negyedik típusúak a kószai iskolához tartozó mesterek – Hippokratész kortársai vagy követői – munkái. Az ötödik típus: jegyzetek és kivonatok gyűjteménye. A hatodik típusba tartozó mű szerzője Litré szerint egy ismeretlen, aki egy különleges sorozatot alkotott meg a corpus-ban a nők betegségeiről, a hetedik típust pedig egyetlen értekezés alkotja. A nyolcadik osztályba olyan művek tartoznak, amelyeknek keletkezési ideje későbbi, mint ARISZTOTELÉSZ munkássága. Kilencedik osztály: olyan értekezések, töredékek, kompilációk, amelyeket az Ókor egyetlen kritikusja sem idézett. A tizedik osztályt ezzel ellentétben olyan művek alkotják, amelyek elvesztek, de az ókori kritikusok híradásai szerint a collectió részei voltak. Minthogy ezek a művek nem ismeretesek, nyilvánvalóan nem szerepelnek a 10 kötetes kiadványban. A tizenegyedik osztályt apokrif (nem hiteles) írások alkotják¹⁴.

A művek azonban nem teljesen ilyen sorrendben jelennek meg. Mindenképpen az első „A régi orvostudományról” című polemikus – a leegyszerűsítésekkel hadakozó, a mesterség régésrégi fennállását bizonyító – 24 pontból álló vitairat, amely azt magyarázza, hogy tévednek, akik csak egy-két tulajdonságot tekintenek magyarázataik alapjának, és egy-egy okra vezetik vissza a betegségeket¹⁵. Ezt a Hippokratész-művet Litré olyan alapvetőnek tartja, hogy már az 1839-ben megjelent első kötetben kiadja, jöllehet ott más eredeti mű még nem kap helyet, csak a 14 fejezetből álló „Bevezetés”.

A II. III. és IV. kötetben kapott helyet minden más, magának Hippokratésznek tulajdonított alkotás. Az első közülük „A levegőről, a vizekről és a helyekről”, amely szintén 24 pontból áll, és amely milieu-elméletével érdekes néprajzi megfigyeléseket közöl háziállatok, helyi sajátosságok, életmód, étkezési szokások tekintetében, és az egyes népek politikai berendezkedését, karakterét, jellegzetes betegségeit és ezeknek gyakoriságát a lakott területek helyi sajátosságai és körülményei következményeinek látja¹⁶. Ezután következik a – 25 pontba foglalt – „Prognózisok könyve”, amely Litré szerint Hippokratész első könyvei közé tartozik.¹⁷ Ezt HÉROPHILOSZ kommentálta, és némely pontját kritizálta.¹⁸ Ez az irat nyilvánvalóan a betegségek előrejelzésével foglalkozik, megkülönbözteti őket és pontos tanácsokat ad a kezelésükre.

Ezután következik „Az akut betegségek érendjéről” című, 18 pontba foglalt tanulmány. Ebben Hippokratész egyértelműen támadja a knidoszi orvosi iskolát, amely szerinte túl bőkezűen bánik a hánytató és tisztító szerekkel. Véleménye szerint az orvosokra akut és lázas betegségek alkalmával

¹⁰ I. kötet 41. és 43.

¹¹ I. kötet 42

¹² PLINIUS: Nat. Hist. XXIX 1–2.

¹³ SZTRABON XIV, 2, 18. (657)

¹⁴ I. kötet. 292–434.

¹⁵ I. kötet. 557–560.

¹⁶ II. kötet 3–5.

¹⁷ II. kötet XIX.

¹⁸ I. kötet 320.

étrend tekintetében két feladat vár. Meg kell őrizni a beteg erőnlétét, ezért szükséges a számára ételmezt juttatni, ezzel ellentétben azonban nagy elővigyázattal kell tőle távol tartani az ártalmas táplálékokat, amelyek pedig betegségenként különbözők¹⁹. A „Függelék”, (amelyet általában nem tekintenek Hippokratész művének) 39 pontban ad utasításokat arra, hogy bizonyos betegségekben mi a legjobb megoldás²⁰. Littré véleménye az, hogy ezen eseteleírásokból csak az „Epidémiák hét könyve” első és harmadik könyve Hippokratész műve, a többi jóval későbbi kéz orvosi tapasztalatainak leírása²¹.

Az „Epidémiák első könyve” négy év tapasztalatait írja le a szerkesztő-fordító szerint. Minden év ősszel kezdődik és nyáron ér véget. Az első három év Thaszosz szigetén játszódik, Abdera városával szemben, a negyedikben a hely nincs meghatározva.²² Az orvosíró pontosan leírja a körülményeket, a betegségeket és lefolyásukat, befejezésül (a számozás szerint a könyv 13. pontjában) 14 eseteleírás következik, amelyek mindegyike a betegség lefolyását kíséri nyomon a halálig vagy a gyógyulásig.

Az 1840-ben megjelent II. kötet után 1841-ben jelenik meg a III. Ebben az első mű az „Epidémiák harmadik könyve”, amely 12 új esetet felvázoló megfigyelés-sorozattal kezdődik, majd ismét körülmények kifejtése következik, azután ismét 16 eseteleírás. Ez az írás három év anyagát mutatja be. (Azt azonban nem tudhatjuk, hogy ezek az évek az előző négy után következtek-e.) A két könyv hét évében összesen 42 beteg eseteleírása található²³. (A harmadik könyv egyébként 17 pontból áll.)

Ez után következik „A fejsérülésekről” (amelynek 21 pontja a sérülés körülményeit, fajtáit és a gyógy módokat részletezi²⁴), majd „A törésekről” (46 pontból álló sebészeti tárgyú munka, melynek folyamán testrészenként halad az egyszerű töréseken, ficamokon át a sebesülésekből adódó bonyolult törésekig²⁵), de a kettő között szerepel „Az orvosi műhelyben” (25 pont) című irat is, amely a szerző véleménye szerint az ötödik típusba, a jegyzetek és kivonatok közé tartozik. Ennek az az oka, hogy Littré szerint ezen a lerövidített változaton, amely szükséges volt a „A törésekről” és „Az izületekről” olvasóinak, mégis érezhető Hippokratész stílusa, és az ő munkája nyomán írták le az orvosi műhelyben tevékenykedő szakember feladatait HÉROPHILOSZ és ERASZISZTRATOSZ.²⁶ (A könyv szavai szerint a műhelyben /műtőben/ beteg, operáló, segédek, eszközök találhatóak, és világosság szükséges. Az irat a hol? mikor? mit? kérdésekre adja meg a választ.)

Ezek után néhány év szünet következik, és 1844-ben jelenik meg a IV. kötet, az utolsó olyan, amelyben a corpus olyan művei szerepelnek, amelyeket Littré Hippokratész saját alkotásának tekint. „Az izületekről” 87 pontban részletezi az izületi betegségek gyógykezeléseinek módjait, és „A törésekről” szóló irattal együtt – melyet Littré szerint egyértelműen kiegészít²⁷ – nemcsak a helyes eljárást írja le, de a téves gyakorlatról is elmondja kíméletlen kritikáját. Ez után következik „Az emelő könyve”, amely 42 pontban adja meg azon sebészeti szabályokat (utasításokat), amelyek szerint ez az eszköz törések és izületi sérülések esetén használandó.²⁸ (Vagyis Littré szerint ez az írás az erről szóló két könyv kiegészítésének tekinthető). A következő írás az „Aforizmak” hét sectio-ja, (25+54+31+83+72+60+87 pont), amelyben a testi egészségre hasznos tudnivalók fogalmazódnak

¹⁹ II. kötet 192–195.

²⁰ II. kötet 378–380.

²¹ I. kötet 324–325.

²² II. kötet 530.

²³ II. kötet 535–538.

²⁴ III. kötet 150–151.

²⁵ III. kötet 338–340.

²⁶ III. kötet 266–269.

²⁷ IV. kötet 2–3.

²⁸ I. kötet 340–341. és IV. kötet 328–330.

meg velős mondatok formájában²⁹. A nyolcadik sectio a compilatio-k közé tartozik Littre szerint, és „A hetes számról” részeként kerül bemutatásra a VIII. kötetben.³⁰ Ez után következik „Az eskü”, amelyet Littre elképzelése szerint valószínűleg Hippokratész fogalmazott meg,³¹ és „A törvény” (5 pont), amely el nem választható Hippokratész korától.³²

Az 1846-ban megjelent V. kötetben nem a hippokratészi iskola nagy tekintélyű szerzőinek művei következnek, hanem „Az epidémiák” második, negyedik, ötödik, hatodik majd hetedik könyve, illetve „A nedvekről”, amelyeket Littre az ötödik csoportba osztott be, vagyis amelyeket jegyzetek és kivonatok gyűjteményének tart. „Az epidémiák”-nak ezt az öt könyvét Littre két egy-egy csoportra osztja, egyik közülük a második – negyedik – hatodik könyv, a másik az ötödik és a hetedik³³. Az előbbi a kutatás mai állása szerint az i. e. V. század végén és az i. e. IV. század elején keletkezett, a második a IV. század közepén³⁴. Littre ismerteti GALÉNOSZNAK azt a feltevését, hogy az előbbi Thesszalosz, Hippokratész fia kezdte írni apja halála után, és az általa vezetett orvoscsoport tagjai folytatták, merthogy a szófordulatok emlékeztetnek Hippokratészére, a másik azonban egész biztosan más, jóval későbbi orvoscsoport munkája³⁵. (Egyébként érdekes, hogy a II. könyv hat (12, 24, 18, 5, 25, 32 pontos) a VI. nyolc (15, 25, 24, 23, 15, 15, 11, 32 pontos) sectio-ból, a IV. 61, az V. 106, a VII. 124 pontból áll). Az ezután következő 20 pontos „A nedvekről”, amelyben a vér és az epe áll egymással szemben, tulajdonképpen olyan, mintha „Az epidémiák” nyolcadik könyve lenne³⁶.

A kötetben még helyet kap ezek után „A kórjóslatok első könyve” és a „Kósi prognózisok”. (Az előbbi ERÓTIANOSZ szerint nem Hippokratész munkája és Galénosz úgy véli, hogy „A prognózisok könyve”-nek, az „Aforizmak”-nak és „Az epidémiák könyvei”-nek kompilációja. Az utóbbit sem Erótianosz, sem Galénosz nem említi).³⁷ („A kósi prognózisok” másként tagolódik, mint az eddigi művek, ugyanis 7 sectio-ból, XXXV paragrafusból és 640 pontból áll, de a háromfajta számozás egymástól függetlenül folytatódik). Ezek a hippokratészi corpusnak azon darabjai, amelyek az 1839-ben megjelent I. kötet bevezetése szerint korábban keletkeztek, mint ahogy Hippokratész élt, vagyis E. Littre saját beosztásában ez a harmadik osztály. A két mű megjegyzésekből, megfigyelésekből áll³⁸, illetve a „Kósi prognózisok” elkülönült kijelentések sorozata a kiadás összeállítója szerint.³⁹ „A kórjóslatok” (170 pontból álló) első könyvét kevésbé kiterjesztett reális kijelentések alkotják (vagyis nincsenek benne általános következtetések), amelyekben semmi közös nincs a második könyvvel, de mégsem választható el a hippokratészi iskolától.⁴⁰ A „Kósi prognózisok” tekintetében azután 1859-ben „A hetes számról” előszavában revideálja álláspontját CH. DAREMBERG cikkére hivatkozva, aki nem látja annyira más típusúnak ezt a művet, mint az „Aforizmak” rövid megállapításait, és „A prognózisok könyvé”-nek töredékeit is megtalálja benne⁴¹. Littre elfogadja a magyarázatot, sőt ekkor még talál benne töredékeket ezen felül az „Aforizmak”-ból, „Az epidémiák második könyvé”-ből, „A betegségekről” szóló első és harmadik könyvből, „A hetes számról”-ból, „A kórjóslatok

²⁹ IV. kötet 396

³⁰ I. kötet 324 és 417–418.

³¹ I. kötet 341–343 és IV. kötet 610–611.

³² I. kötet 343–344. IV. kötet 634–635.

³³ V. kötet 3.

³⁴ Levendel Júlia jegyzete Hornyánszky Gyula: „A görög felvilágosodás tudománya” újrakiadásához. Budapest, 2007, 121.

³⁵ I. 364–367 és V. kötet 9–10.

³⁶ V. kötet 470.

³⁷ I. kötet 350.

³⁸ I. kötet 351.

³⁹ V. kötet 574.

⁴⁰ V. kötet 507.

⁴¹ Ch. Daremberg: Oeuvres complètes d' Hippocrate. Journal des Savants, 1853, 304–320., 308.

első könyvé”-ből és a „*A fejsérülésekről*”-ből is. Ekkor már úgy fogalmaz, hogy ez a korábbi művekből összeállított compilatio a hippokratészi kollekció egy nagyon késői darabja.⁴²

Az 1849-ben megjelenő VI. kötetben azok a művek jelennek meg, amelyeket a hippokratészi kósi iskola kielégítő tekintélyű mesterei írtak, akiket azért kapcsoltak Hippokratészhez, mert műveiken hordozzák – Litré szerint – az iskola bélyegét.

„*Az orvos mesterségéről*” című 13 pontos mű azt ecseteli, hogy milyen fontos és milyen magas szintű tudomány a medicina.⁴³ Ezt „*Az emberi természetről*,” majd „*Az egészséges étrendről*” követi. E két utóbbiról egyértelműen kijelenti Litré, hogy ezek nagy valószínűséggel Hippokratész vejeinek és utódjának, Polübosznak a munkái. (Vagyis ez az általa másodikként definiált osztály.) „*Az emberi természetről*” című (15 pontos) írást ugyanis Arisztotelész⁴⁴ is Polübosz művének mondja, az ezt követőt pedig a szerkesztő szerint ugyanaz a kéz írta, mint az előzőt⁴⁵. Az előbbi szerint az embert legfőként négy folyadék alkotja, a vér, a nyák, a sárga és fekete epe, és ezek egymás utáni fontossága évszakonként változik⁴⁶. Az utóbbi szerint az étkezéshez figyelni kell az évszakokat, a testalkatot, az életkort, és a kövérség csökkentéséhez való eszközként óvatosan kell bánni a hányással és a beöntéssel, mindenkinek inkább a gimnasztikai gyakorlatokkal kell élnie⁴⁷. (9 pont)

Ezek után más szerző ezzel ellentétes felfogásával ismerkedünk meg „*A levegőről*” szóló értekezés kapcsán (15 pont), amely szerint minden betegségben a fő hatóerő a testet átjáró – az optimálisnál több vagy kevesebb, illetve a fertőzésekkel összevegyülve érkező – levegő⁴⁸. (Másodlagosan azért szerepelnek a testnedvek is, a nyák, epe és vér, illetve a levegőből átalakult víz.) „*Az italok használatáról*” című munka megzavarja a sort, ez ugyanis megint azon írások egyike, amelyek a jegyzetek és szemelvények gyűjteményéhez tartoznak a corpus szerkesztője szerint. A magyarázat erre az, hogy ez a láthatólag rövid összefoglalás (7 pont) más hippokratészi könyvekből való, és az édesvíz, a tengervíz, az ecet és a bor orvosi használatára oktatja a jövőbeni szakembereket.⁴⁹ „*A betegségekről*” szóló első könyv nem kapcsolódik semmilyen más tanulmányhoz, igyekszik elégséges patológiai-élettani tudást adni az első tíz pontban a betegségek megismeréséhez, hogy az orvosok felmérjék, jó vagy rossz kimenetelű-e a beavatkozás, a további 24 pontban különböző betegségeket ír le⁵⁰. Az ezután következő, 61 pontból álló „*A bajokról*” ezzel ellentétben népszerű orvosi könyv, amelyből minden ember megtudhatja, mikor tud maga segíteni, és mikor kell szakembert hívni, és hogyan lehet az orvosi beavatkozást ellenőrizni.⁵¹ Ezt az – anatómiai ismereteket adó (47 pontos) – „*Az emberi test helyeiről*” követi, amely azt hangsúlyozza, hogy az orvosnak meg kell ismernie az emberi test összetételét, hogy a beteget meggyógyíthassa⁵², majd „*A szent betegségről*” (18 pont) következik, amely a betegség leírásakor azt hangsúlyozza, hogy – mint minden betegség – az epilepszia természetes ok, nem pedig isteni beavatkozás eredménye⁵³. Ezután következik „*A sebekről*” (ennek 27 pontja bölcs szabályok és jól felhasznált és jól vezetett gyakorlatok gyűjteménye, amely nagyszámú gyógyszerkészítménnyel fejeződik be, és amelyben többféle /sajátságos, borogatott,

⁴² VIII. kötet 628–629.

⁴³ VI. kötet 1.

⁴⁴ Arisztotelész: Hist. anim. III. 3. 512 b–513 a

⁴⁵ I. kötet 349–350. VI. kötet 70.

⁴⁶ I. kötet 348, VI. kötet 29.

⁴⁷ VI. kötet 70.

⁴⁸ VI. kötet 88.

⁴⁹ VI. kötet 116.

⁵⁰ VI. kötet 138.

⁵¹ VI. kötet 206.

⁵² VI. kötet 273–274.

⁵³ VI. kötet 350.

gördített, illetve csak megkötött/ kötésről is szó van,)⁵⁴ majd „Az aranyérről” következik (9 pont), amely ennek a betegségnek a kezeléséről ad útbaigazítást, és arról ad hírt, hogy ennek oka a nyák és epe megtelepedése a rectum-on, és amelynek teóriája hasonló „Az emberi test helyeiről” felfogásához.⁵⁵ Az ezt követő „A sipolyokról” (10 pont) szorosan kapcsolódik az előző tanulmányhoz. Ez a végbél sipolyairól, gyulladásairól és ezek kezeléséről szól, és figyelmeztet, ha ezt a sérülést elhanyagolják, súlyosabbra fordul a beteg állapota⁵⁶. A kötetet „Az étrendről” szóló mű 4 könyve zárja le. Ennek írója kijelenti, hogy a témát elődei közül senki nem fogta át teljes egészében. A megoldások közül a helyeseket elfogadja, és csak akkor kínál újat, ha megfelelő szerinte még nincs. Az írás ugyan négy könyvet alkot, de az összesen 93 pontos számozás nem indul újra könyvenként, és a mű Littré szerint eredetileg knidoszi, nem kószai felfogású orvos munkája. (A negyedik – a többihez elég lazán kapcsolódó – könyvet időnként külön műként jegyzik „Az álmokról” cím alatt. A tanulmány összeállítója kétféle álmodást különböztet meg benne, az istenektől adottakat, és a test állapotától függőeket. A kettő közül csak a második tartozik szerinte az orvostudomány hatáskörébe.⁵⁷) A könyv alapkoncepciója: az élő test víz és tűz keveréke, és az elemek sajátosságai, egyfelől a meleg és száraz, másfelől a hideg és nedves határozzák meg az összes testi jelenséget. Valójában igaz lényegében senki nem hal meg és senki sem születik⁵⁸.

A VII., 1851-ben megjelenő kötet „A betegségekről” szóló második illetve harmadik könyvvel (75+17 pont) kezdődik és „A belső bajokról” (54 pont) cíművel folytatódik. Ezeknek felfogása alapvetően különbözik Hippokratésztől, és EUOPHON felfogására utal, aki a knidoszi iskola mestereként és Hippokratész nála valamivel idősebb kortársaként a drasztikus gyógy mód híve volt. Iskolája gyakorlatában mozgatják a betegeket, tisztítószerekkel kúrálják őket, viszont kevés ennivalót juttatnak nekik⁵⁹. Ezután egy olyan irat következik, amely három címet visel, de összetartozik. „A női természetről” vezeti be „A héthónapos magzatról” illetve „A nyolchónapos magzatról” szóló írásokat. A két utóbbi tulajdonképpen egy művet alkot,⁶⁰ „A héthónapos magzatról”, fejezetszámozása 1–9-ig, „A nyolchónapos magzatról” 10–13-ig terjed. Az alapkoncepció szerint a terhesség ideje 180 nap. A hat hónap betöltése után megszülető magzat talán életben marad, de a nyolcadik hónapban megszülető újszülött elkerülhetetlenül meghal, ekkor ugyanis beteg a magzat is, az anya is.⁶¹ Littré szerint az őket megelőző mű „A női természetről” késői compilatióként került a corpusba, (azon írások közé tartozik, amelyeket egyetlen ókori kritikus sem idéz), és összefoglalja 109 pontban mindazt a tudásanyagot, amelyre szüksége van egy mesternek és egy diáknak ahhoz, hogy megértse a méh betegségeit és az eszközöket, amelyek szükségesek: pessarium-ok, iniectiók, meleg borogatások és gőzölések⁶².

Ezek után még a hetedik kötetben következik az az összetartozó három írás, amelynek szerzője Littré szerint a knidoszi orvosi iskolához tartozott és Arisztotelésznél korábban élt.⁶³ Ezen művek: „A spermáról”, „A gyermek természetéről” és a „A betegségekről” szóló negyedik könyv. Ez a három mű a fogantatástól csecsemőkorig kíséri végig a gyermek fejlődését és az őt fenyegető betegségeket, majd a betegségek általános jellemzését adja, nagy fontosságot tulajdonítva a négy testnedvnek, amelyek szerinte az epe, vér, víz és nyák. (A három műben a fejezetek folytatódnak 1–11,

⁵⁴ VI. kötet 398.

⁵⁵ VI. kötet 434.

⁵⁶ VI. kötet 446.

⁵⁷ VI. kötet 638.

⁵⁸ VI. kötet 462–463.

⁵⁹ VII. kötet XIII–XIV. 5–6. 116. 162–164. 304–305.

⁶⁰ I. kötet 363. VII. kötet 432.

⁶¹ VII. kötet 432.

⁶² I. kötet 416–417. VII. kötet 310.

⁶³ I. kötet 373. és 375. VII. kötet 308–309.

12–32, illetve 33–55-ig tartó számozással.) Az iratok szerzője nagyon szeretett biológiai megfigytésre támaszkodni, de nehéz, sőt lehetetlen volt számára kézzelfogható tapasztalatot szerezni az ezzel kapcsolatos élettani folyamatokról.⁶⁴

Az 1853-ban megjelent VIII. kötet ugyanennek a szerzőnek a műveivel folytatja a sort. A művek címe: „*A női betegségekről*” első, második, illetve harmadik könyve (1–109, 110–212, 213–249 pont). (A harmadik könyv külön címe: „*A terméketlen nőkről*”), illetve „*A szűzek betegségeiről*”. (Ez utóbbi sajnos csak egy nagyobbbanak a töredéke⁶⁵). Litré szerint ez a szerző ennek a területnek igazi mestere, és az utóbbi mű szófordulataiból és gondolatfűzéseiből lesz nyilvánvaló, hogy ő is a knidoszi, nem pedig a kósi iskola elkötelezettje⁶⁶. (Bár a négy testnedv fontosságának hangsúlyozása mégis a kósi iskolához kell, hogy kösse.) Az ezt lezáró műnek, „*A túltermékenyülésről*”-nek (43 pont), amely egymagában alkotja a corpus-ban a hetedik osztályt, nagy valószínűséggel Litré szerint egy LEOPHANÉSZ nevű orvos-író a szerzője, akit Arisztotelész is, és a hippokratészi collectio más művei is idéznek.⁶⁷ (Az irat a megtermékenyült nők újra-megtermékenyülésének esélyeit vitatja meg.)

A VIII. kötet többi irata közül „*A magzat elvesztéséről*” (5 pontos töredéknek tűnő írás⁶⁸) a magzat elvesztésének mindenfajta variációját elmagyarázza, akár betegség, akár olyan művelet hatására történik, amelyik arra törekszik, hogy a magzat kiessen a méhből.⁶⁹ „*A boncolásról*” (1 pont) szóló rövid írást, amely a törzs belső részeit írja le röviden⁷⁰, valamint „*A fogzásról*” címűt, (32 pont), amely rövidített aforizma formában ismerteti a szoptatott gyermek állapotait és betegségeit⁷¹, egyetlen ókori szerző sem idézi.⁷² „*A – 17 pontból álló, valódi mirigyekről és nyirokcsomókról szóló – mirigyekről*” szerzője a knidoszi iskola híve, leírásai hasonlítanak „*A belső bajokról*” és „*A betegségekről*” szóló második könyvben leírtakhoz. Adatai egybevetethetők a „*Helyek az emberben*” adataival és pontos analógiák találhatók „*A betegségekről*” szóló negyedik könyvvel kapcsolatban is.⁷³ „*Az izmokról*” (19 pont), „*A női betegségekről*” és „*A gyermek természetéről*” írójának műveit interpretálja⁷⁴, „*A hetes számról*” (53 pont) csak latin fordítás maradt ránk⁷⁵, az i. sz. I. században élő PHILON és a COMMODUS alatt élő POLLUX és GALÉNOSZ és mások is emlegetik.⁷⁶ Litré egyetért azzal, hogy a mű szerzője biztosan azonos „*Az izmokról*” alkotójával.⁷⁷ Régebben szorosabb kapcsolatot tételtek fel a „*Belső bajokról*” szóló könyvvel és a „*Betegségekről*” szóló második, illetve harmadik könyvvel. Ugyanis van egy olyan beosztás, mely szerint „*A hetes számról*” a „*Kicsik betegségének első könyve*” volt, „*A betegségekről*” szóló harmadik könyvet pedig a „*Kicsik betegségének második könyvének*” nevezték. Ugyanakkor a „*Betegségekről*” szóló második könyv a „*Nagyok betegségének első könyve*” volt, „*A belső bajokról*” pedig „*A nagyok betegségének második könyve*” címet viselte.⁷⁸

⁶⁴ VII. kötet 462–463.

⁶⁵ I. kötet 378.

⁶⁶ VIII. kötet 6–8. 464–465.

⁶⁷ I. kötet 379–382.

⁶⁸ I. kötet 415–416.

⁶⁹ VIII. kötet 510.

⁷⁰ VIII. kötet 536.

⁷¹ VIII. kötet 542.

⁷² I. kötet 415.

⁷³ VIII. kötet 550–554.

⁷⁴ VIII. kötet 577–578.

⁷⁵ VIII. kötet 616.

⁷⁶ I. kötet 384.

⁷⁷ VIII. kötet 627–628.

⁷⁸ VIII. kötet 624. Az első kötetben még a szerkesztő azt hangsúlyozza (I. kötet 360–362), hogy a „*Kicsik betegségének első könyve*” elveszett. (Aminthogy „*A hetes számról*” valóban csak latin fordításból ismert.)

A IX. kötet, amely 1861-ben jelent meg, tartalmazta az utolsó hippokratészi corpusban szereplő értekezéseket. A „*Kórjóslatok*” második könyvét (43 pont) Litré elválasztja az elsőtől, úgy véli, ez nem születhetett meg ARISZTOTELÉSZ és PRAXAGORASZ működése előtt.⁷⁹ Véleményét azzal indokolja, hogy a szöveg az akut betegségek mellett krónikusokat is említ⁸⁰, valamint azzal, hogy pulzus-mérésre is utalás történik benne, ami csak Proxagorasznál lett vizsgálati módszer⁸¹. A többi értekezés már meglehetősen rövid. „*A szívről*” (12 pontos anatómiai mű), úgy véli, hogy a bal kamra az értelem veseszületett tüzeinek székhelye⁸², „*A táplálékról*” (55 pont) nem lehet korábbi Arisztotelész működésénél. Az eredeti hippokratészi fogalmak mellett ugyanis, amelyek azonosak „*A törésekről*” és „*Az ízületekről*” szóló könyvekben megírtakkal, olyanok is vannak benne, amelyek Arisztotelész írásaival, illetve HÉRAKLEITOSZ gondolatmenetével közösek⁸³. A mű tápláléknak nevezi az ételt is, amely a nyelőcsővön át, és a levegőt is, amely a tüdőn keresztül érkezik a szervezetbe. A szerző két fő részre osztja az élő testet: az életadóra, és arra, amely érzeteket kelt. „*A látásról*” című 9 pontos írást J. SICHEL fordította, és ő írta az előszót is. Elismeri, hogy a mű – amelyről Litré úgy véli, hogy talán egy elveszett mű töredéke⁸⁴ – nem magának Hippokratésznak az alkotása, és azok közé tartozik, amelyet egyetlen ókori kritikus sem említ. Ő azonban úgy véli, hogy írója a kósi iskola szerzői közül egy, talán a magát Aszklépiosztól leszármaztató családnak egy tagja⁸⁵, és úgy gondolja hogy ez az alkotó vagy azonos „*A bajokról*” szerzőjével, vagy közel áll hozzá⁸⁶. „*A csontok természetéről*” (19 pont) című irat compilatio, Galénosz „*Az emelő könyve*” függelékének tekinti, a mű összeállítója „*Az epidémiák második könyve*”-ből, „*Az emberi természetéről*” szóló könyvekből (*Polübosz* művéből), chüprosz Szüenneszisz és apolloniai Diogenész könyveiből is tett bele gondolatokat. Alapvetően ez a legrégebbi anatómia rövid összefoglalása, amely megelőzi Arisztotelészt és a hippokratészi időkhöz tartozik⁸⁷. „*Az orvosról*” (14 pont) szóló iratot nem említi egyetlen ókori szerző sem. Szerepe hasonló „*Az orvosi műhelyben*” feladatával, az orvostudomány tanulói kezdik ezzel tanulmányaikat. Szó van benne a műveletek elosztásáról, eszközeikről, a sebkötözéshez szükséges felszerelésekről, törésekről és ficamokról, kelések megnyitásáról, köpölyökről, vérző sebekről. A könyv szerzője azt is kifejti, hogy melyek a könnyű vagy sürgős esetek. Litré szerint párhuzamos gondolatok találhatók benne a „*A fejsérülésekről*”, „*A régi orvostudományról*”, „*Az orvosi műhelyben*”, „*Az eskü*”, „*Az ízületekről*”, „*A törésekről*”, az „*Epidémiák harmadik könyve*”, „*A bajokról*” és „*Az emberi test helyeiről*” mondataival, ezek megerősítik, hogy ennek az iratnak méltó helye van a hippokratészi gyűjteményben⁸⁸. „*A tisztességről*” (18 pont) és az „*Utasítások*” (14 pont) azon művek közé tartoznak, amelyeket egyetlen antik szerző sem idéz, mind a kettő azt részletezi, hogyan kell egy orvosnak viselkednie a beteggel szemben. Mind a két irat szerzője úgy véli, ezeket a cselekedeteket behatárolja „*Az eskü*”. Litré pedig egyetért azzal a megállapítással, hogy mindkét irat szerzője olyan orvos, aki a sztoikus életfelfogáshoz csatlakozott.⁸⁹ A hosszabb, 64 pontból álló „*A krízisekről*” és a 11 pontos „*A kritikus napokról*” korábbi hippokratészi művekből összeállított, későn keletkezett compilatio-k. Az előbbi az olyan mondásokat gyűjti össze, amelyek főként „*A prognózisok könyve*”-ben az „*Epidémiák könyvei*”-

⁷⁹ I. kötet 382.

⁸⁰ I. kötet 56. és IX. kötet 2.

⁸¹ I. kötet 56. és 411.

⁸² IX. kötet. 76–77.

⁸³ I. kötet 383–384. IX. kötet 95–96.

⁸⁴ I. kötet 416.

⁸⁵ IX. kötet 122–123.

⁸⁶ IX. kötet 126–127.

⁸⁷ I. kötet 418–421. IX. kötet 162–164.

⁸⁸ IX. kötet 198–202.

⁸⁹ I. kötet 414–415. IX. kötet 222–224 és 246–248.

ben, az „Aforizmak”-ban és a „Kósz prognózisok”-ban szerepelnek eredetileg. Az utóbbi „A hetes számról” az „Epidémiák harmadik könyvé”-ből, a „Belső bajokról” szóló könyvből és a „A betegségekéről” írott harmadik könyvből idéz részleteket⁹⁰.

Végül még mindig a IX. kötetben szerepel a corpus középkori kódexeiből Hippokratész életével kapcsolatos 27, nyilvánvalóan nem hiteles levél. Ezeket Littré nem tartotta a valódi hippokratészi corpus részének, és a későbbi kiadásokban többé nem szerepelnek. Ezeknek egy része egy ál-levelezés DÉMOKRITOSZ és Hippokratész között (18, 19, 20, 21, és 23-as levél) amelyben az ismeretlen szerző általában a Démokritosz levelek kapcsán Démokritosz stílusát utánozza (az utolsó kivételével), illetve Hippokratész levele THESSZALOSZ fiához (22. levél) és DEMETRIOSZ királyhoz (24. levél). A többi itt szereplő apokrif mű Littré szerint három csoportra oszlik. Az első Kósz lakosainak Athén felé irányuló beszéde, amelyben Hippokratészt úgy emlegetik, mint aki megmentette Athént a pestistől (26, 27). A másik csoport a Nagykirály és hivatalnokainak levelezése Hippokratésszal és egymással, valamint Kósz városának irányítóival Hippokratész ügyében, és Athén határozata, amely úgy mutatja be a nagy kósz orvost, mint aki visszautasította a perzsák uralkodójának (Hellasz ellenségének) adományait és felkérését, miután megmentette Görögországot. (1–9.) A harmadik pedig Démokritosz állítólagos örökségével kapcsolatos, amelynek kapcsán az abderaiak Hippokratészt hívják el Démokritosz vizsgálatára, és Hippokratész diagnózisa, mely szerint a nagy filozófus tökéletesen épelméjű (10–17. levél). Littré másik felosztása külön említi 1. A járvány-elhárítást, 2. Hippokratész és Démokritosz bármilyen kapcsolatát taglaló leveleket, 3. Hippokratész levelét fiához, Thesszaloszhoz, 4. az Athén és Kósz közötti ellenségeskedést elhárító írásokat, az oltárnál való könyörgést és a követségi beszédet. (26, 27). Thesszalosz, Hippokratész fia, két módon is szerepel ezen írásokban, egyrészt úgy, mint apja levelének címzettje (22), másrészt mint apja érdemeit méltató – hazája érdekében érvelő – követ, akit egykor vele együtt avattak be a misztériumokba, hálából a járványok pusztításának megakadályozásáért. (27. levél). Az írások között Littré szerint több réteget lehet megállapítani, de mindegyikre vonatkozik az, hogy csak a mitikus orvos nagy neve által inspirált legendákat közvetíti, amelyeknek semmilyen valóságtartalma nincs⁹¹. A IX. kötet végén függelékként még szerepel „A hetes számról” egy másik latin fordítása, amelyet Ch. Daremberg fedezett fel, és amely elemzése szerint pontosabb latin fordításnak tűnik a korábban közölnél.⁹²

Az utolsó, 1861-ben megjelent X. kötetben már eredeti mű nem szerepel, csak egy 17 kisebb fejezetre osztott „Utószó,” egy függelék a felhasznált kézírásokról, és itt szerepel a jegyzetapparátus.

A kritikai kiadás bemutatja tehát azt az embert és azt az iskolát, amelyik a semmiből teremtetette meg a tudományos orvoslást. Nem volt ez olyan könnyű egy olyan korban, amikor bevett volt az a gyakorlat, hogy a beteg Epidauruszban vagy Athénben Aszklépiosz templomában aludt, és reggelre – legalábbis a saját maga által (vagy a templomnak a beteg nevében) állított kőtábla tanúsága szerint – gyógyultán távozott.⁹³ (Egy ilyen gyakorlatot ARISZTOPHANÉSZ is leír „Plutosz” című komédiájában.⁹⁴)

Az, hogy a hippokratészi corpus-ban szerepelnek olyan művek, amelyek a knidoszi iskola irányzatát követték részben vagy egészben, azt is jelentette, hogy a két irányzat hatott egymásra. HÉROPHILOSRÓL, aki PTOLEMAIOSZ SZÓTÉR uralmának idején (i. e. 384–322) az ő meghívására az orvosok közül elsőként ment Alexandriába, az a hagyomány maradt ránk, hogy a kósz iskola képviselője, PRAXAGORASZ, és a knidoszié, ERASZISZTRATOSZ egyaránt a mestere volt.⁹⁵

⁹⁰ I. kötet 421. IX. kötet 274. és 296.

⁹¹ I. kötet 426–434. IX. kötet 308–309.

⁹² IX. kötet 430–432.

⁹³ *Kavvadias*: Fouilles d' Epidaure I 1893 30–31. Athènes. *Láng Nándor*: Epidaurus. Egyetemes Philológiai Közlöny 1902 26. 777–780.

⁹⁴ *Arisztophanész*: Plutosz 655–732.

⁹⁵ Ch. Daremberg: *L'histoire des sciences médicales*. Paris 1870 146. o.

A Littré szerkesztette kiadás és fordítás révén megismerhetjük magának Hippokratésznak az alakját, a vele versengő agresszívabb beavatkozást valló knidoszi iskolának a követőit, a nagy orvos tanítványait és utódait, akik más-más elvet vallottak, de mindent megtettek a betegek megmentéséért. Alapvető filozófiájuk az volt, hogy a tudományban hittek, és mindannyian betartották a hippokratészi esküt, valamint kötelezőnek érezték maguk számára a hippokratészi törvényt. Littré még arra is vigyázott, hogy a másként hagyományozott szövegek számozását ne változtassa meg.

A 10 kötetes kiadás éppen úgy jellemző a fejlődésére büszke 19. századra, mint magára Hippokratészre, és a születő hippokratészi orvostudományra.

A szerző címe:

Dr. Schiller Vera

Tel.: 0620 548-9401

e-mail: schillervera@freemail.hu

ANGOL NYELVŰ
RÖSZEFÖGLALÓK
ENGLISH ABSTRACTS
OF THE PAPERS